

Георгій ПАПАКІН

**НЕВІДОМИЙ ЩОДЕННИК
ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКОЇ ВІЙНИ
1904–1905 рр.**

Щоденники видатних історичних постатей завжди привертають до себе увагу як науковців-дослідників, так і пересічного читача. Проте шукають вони в цих джерелах різну, іноді абсолютно протилежну за змістом інформацію. Як записана розмова з власною душею, реакція на певні події, спроба залишити на аркуші паперу свої думки, надії, сподівання, оцінки подій, характеристики оточення тощо, тобто певний сурогат публіцистики (адже пишуть, як правило про те, що на той час неможливо сказати публічно), щоденники становлять виняткову суспільну цінність.

Серед археографів-професіоналів уважається дуже престижним віднайти й оприлюднити щоденні записи політичних, державних, культурних діячів. Згадаймо лише опубліковані впродовж останнього десятиліття щоденники видатних науковців та політиків ХХ ст. М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, В. Вернадського, перевиданий в Україні щоденник Д. Донцова 1918 р.

Серед визначних діячів доби Української революції 1917–1921 рр. чи не найменше це стосується гетьмана Павла Скоропадського, діаріюші якого, на відміну від спогадів, і досі не опубліковано. Існує кілька пояснень такого феномена; основне з них полягає в тому, що відомий щоденник емігрантського періоду (1919–1945) перебуває нині у власності його доньки, О. Скоропадської-Отт, яка не дала офіційної згоди на публікацію. Єдиний виняток був зроблений чомусь для двох волинських журналістів – Л. Осауленка та В. Засекіна, які отримали копії щоденникових записів гетьмана й оприлюднили їхні фрагменти на сторінках своєї художньо-публіцистичної праці¹. Утім, це важко назвати справжньою археографічною публікацією.

Слід згадати оприлюднення 1931 р. ще одного уривка з гетьманського щоденника за 1929 р. У ньому йдеться про обставини таємного візиту Павла Скоропадського до Будапешту на початку січня 1929 р. і переговорів з угорським прем'єром гр. І. Бетленом². Копія записів була надіслана гетьманом голові Ради присяжних Українського союзу хліборобів-державників В. Липинському з метою інформації. Публікація ж була здійснена групою прибічників на той час уже покійного В. Липинського – М. Кочубеєм і С. Крилачем, членами новоствореного Братства гетьманців-державників.

Наприкінці свого життя Липинський рішучо розірвав стосунки із Павлом Скоропадським, спричинивши тим самим першу значну кризу гетьманського руху на еміграції й розкол Українського союзу гетьманців-державників. На початку 1930-х років “братчики” без згоди автора та його адресата (хоча останній і розсилав копії цих цілком довірчих записів гетьмана деяким відомим українським діячам, зокрема митрополиту Андрею Шептицькому) опублікували уривок як примітку від редакції до полемічного Комунікату в першому й останньому числі свого “Збірника Хліборобської України”. Тому виникають певні сумніви щодо автентичності оприлюдненого тексту. З іншого боку, сам гетьман та його найближчі прибічники жодного разу офіційно не спростовували тексту опублікованого уривку. Однозначно вирішити цю контроверсію зможе лише дослідження оригіналу щоденника Павла Скоропадського за 1929 р.

Загалом же зміст щоденника за 1919–1945 рр. досі лишається невідомим широкому науковому і громадському загалу, хоча з опублікованих на сьогодні уривків (окрім цитованих у книзі Л. Осауленка та В. Заскіна, кілька фрагментів увійшло також до спогадів О. Скоропадської-Отт³) можна зрозуміти, що ця пам’ятка є яскравим зразком щоденника політичного діяча. У ньому суто особисті записи (побутові деталі, інформація про приїзд дружини, отримання відомостей про долю дітей, яких вивозили з України в 1919 р., радість від народження останньої доньки) межуються із записами про події великої суспільної ваги, спостереженнями над політичним життям, прогнозами на майбутнє.

Проте виникає природне питання щодо діаріуша майбутнього гетьмана доемігрантського періоду. Свідчення про його існування знаходимо вже на першій сторінці “Спогадів” Павла Скоропадського: “Я вел свой дневник с начала 1915 года по ноябрь 1917 года. Затем вихрь событий так меня затормошил, а главное, частая невозможность иметь при себе в силу того или другого условия записную книжку, в которой я мог бы правдиво описывать события, боясь, что все записанное мною не попало в руки людей, которым не надо было бы знать, как я смотрю на тот или иной вопрос, все это заставило меня прекратить мои записки уже с ноября прошлого [1917. – Г. П.] года”⁴.

На жаль, такі конкретні вказівки за попередній період життя в опублікованих спогадах не збереглися. Разом із тим, можна стверджувати, що написання щоденників складало певну родинну традицію: наявні відомості, що їх вів генеральний підскарбій Михайло Скоропадський (1697–1758), із ближчих предків гетьмана – дід Іван (1805–1887), мати Марія, уроджена Міклашевська (1841–1901), брат Михайло (1871–1915). Частина цих щоденників (принаймні, залишки та фрагменти) наявні нині у складі фамільного архіву Скоропадських⁵.

Проте нам нічого не відомо про дитячі та юнацькі записники майбутнього гетьмана. Навпаки, в одному з листів 1894 р., адресованих матері, він щиро зізнався, що на початку військової служби відчував ледь не відразу до паперів, і писання їх уважав марудною справою: “Доводиться писати цілі кипи паперу, а ти знаєш, як я цього не люблю”⁶.

Є всі підстави цю нелюбов віднести лише до офіційних паперів, оскільки його регулярні листи до матері, брата Михайла та сестри Лизавети, а особливо до нареченої, потім дружини Олександри Дурново просякнуті щирими почуттями. У них багато думок, спостережень, замальовок ситуацій, характерів, справжнього гумору, передусім на власну адресу.

Але до 1904 р. будь-яких згадок про ведення Павлом Скоропадським щоденника не зустрічаємо. Це пояснювалося, мабуть, тим, що хронологічні записи подій та думок не були для нього на той час нагальною душевною потребою, на відміну від листування, живого спілкування на відстані з гаряче коханою дружиною, навіть коротку розлуку з якою він переживав дуже боляче. Надовго ж із нею до початку російсько-японської війни він узагалі не розлучався.

Проте 1904 р. на нього чекав від'їзд на тривалий час. Блискучий кавалергард, полковий ад'ютант однієї з найелітніших частин столичного гарнізону, щасливий батько і чоловік несподівано для всіх вирішив добровільно виїхати на Далекий Схід, де спалахнули бої першої імперіалістичної війни ХХ ст.

Розлука з коханою дружиною та дітьми, в тому числі новонародженим Данилом, майбутнім гетьманичем, далася йому нелегко. З дороги, що зайняла більш як місяць, Скоропадський майже щоденно писав листи, які віддзеркалювали події його “вагонного” життя, дорожні враження, думки, викликані наближенням до театру військових дій. Проте, колишній гвардійський ротмістр, а на той час – забайкальський козацький осавул у цьому поїзді був не лише пасажиром. Він їхав у санітарному потязі, обладнаному турботами імператриці-матері Марії Федорівни, і за її дорученням фактично виконував обов'язки коменданта цього поїзду. Крім того, він мав завдання привезти до Мукдена (ставка російської армії на Далекому Сході) велику партію коней і мулів для військово-медичних потреб. Усі ці адміністративно-господарські турботи подорожуючого на війну віддзеркалені в листах, проте найголовніше в них – спілкування з дружиною, намагання донести до неї свої думки й настрої.

Такі листи відправлялися щоденно, подеколи їх було навіть по кілька на день: з 3 квітня по 1 травня 1904 р. Олександра Скоропадська отримала 31 лист. У сукупності їх можна вважати першим щоденником часів російсько-японської війни, оскільки майбутній гетьман писав їх, не очікуючи відповіді від дружини, якої він і не міг отримати, весь час просуваючись на схід. Зафіксовано лише поодинокі телеграми та листи Олександри Скоропадської, передані з okazjiєю, але вони у фамільному фонді не збереглися.

Після місячної подорожі, приїхавши до Мукдену, Павло Скоропадський обійняв посаду ординарця царського намісника на Далекому Сході адмірала Є. І. Алексеева. Але Скоропадський прагнув потрапити на фронт, і вже невдовзі почав виконувати обов'язки ад'ютанта генерала А. Ф. Келлера, командувача Східного загону (фактично армії). Часу на листи, та й можливостей регулярно відправляти їх до Петербурга ставало дедалі менше, і саме в цей період зустрічається згадка про справжній щоденник. У листі від 11 червня 1904 р., коли П. Скоропадський уже був у Східному загоні,

він, описуючи свої заняття протягом дня, зазначив: після обіду, коли настає нестерпна спека, “...иду к тыловой стенке внешней своей палатки, и лежу на бурке, думая про тебя, детей, о делах, пробую писать дневник...”, а ввечері “наступает самое приятное время, как правило, я свободный, пишу дневник, читаю или пишу тебе письма”⁷. Тут підкреслено не лише самий факт існування щоденника, але і його генетичне походження – від листів до дружини.

У своїх попередніх публікаціях, присвячених спогадам та щоденникам гетьмана, ми висловлювали надію на віднайдення таких щоденників у якихось архівосховищах Росії. На щастя, так і сталося: в особовому фонді російського сходовознавця та дипломата барона Ф. Р. фон дер Остен-Сакена, що перебуває на зберіганні в Російському державному архіві давніх актів, нами виявлено оригінал щоденника Павла Скоропадського. Записи в ньому датовано 9 червня – 11 вересня 1904 р., хоча фактично починаються від 2 травня. Частина щоденника, між 2 травня та 9 червня, хоча й оформлена як щоденні записки, насправді була вже спогадами, написаними 10 червня.

Віднайдення історичної пам’ятки такої ваги заслуговує на окрему розповідь, яка б пояснила причини її знаходження саме в цьому фонді. Не можна сказати, що досі про неї взагалі нічого не було відомо. Дуже стисла інформація про зміст згаданого особового фонду міститься в опубліковану путівнику РДАДА: “[материалы] по Японии... о русско-японской войне 1904–1909 [sic !] (в т. ч. походный дневник П. П. Скоропадского 1904)”⁸. Проте в аркуші використання відповідної справи немає жодного запису щодо ознайомлення зі щоденником.

В опису фонду щоденник фігурує під № 935 та з такою назвою: “Походный дневник П. П. Скоропадского периода русско-японской войны. Подлинник, лето 1904 г.”. Справа являє собою грубий зошит у чорній цератовій обкладинці розміром 21x17 см, із заповненою олівцем 121-ю сторінкою тексту, розпочатого 9 червня, а завершеного 11 вересня 1904 р.

За довідкою архіву, фонд надійшов до свого нинішнього місця зберігання в 1925 р. у складі документів Московського державного архіву міністерства закордонних справ. Тривалий час фонд був неописаним; його було лише обліковано під назвою “Портфели бар. Ф. Р. Остен-Сакена”. Після науково-технічного опрацювання в 1960 р. він отримав сучасну назву, але зберіг структуру, надану ще фондоутворювачем: розподіл документів за географічно-тематичною ознакою.

Таким чином, про наявність у фонді щоденника Павла Скоропадського навіть самим архівістам стало відомо не раніше 1960 року, а перша згадка про це в науково-довідковій літературі датована 1999 р.

Обставини знаходження щоденника в даному особовому фонді пояснюються самою постаттю барона Федора Остен-Сакена (1832–1916), члена Російського географічного товариства, дійсного члена Російської Академії наук (з 1889 р.), організатора досліджень Далекого Сходу, Середньої Азії та російської Півночі, дійсного статського радника, колишнього директора департаменту внутрішніх зв’язків Міністерства закордонних справ Росії, а в 1905 р. – члена Ради МЗС Росії. Незважаючи на свій поважний вік,

учений продовжував збирати матеріали з історії та географії країн Далекого Сходу.

Очевидно, записник такої відомої в суспільстві, спостережливої та гострої на слово людини, як Павло Скоропадський, становив не лише громадський, а й значний науковий інтерес, і тому Ф. Остен-Сакен міг взяти цей зошит у родичів майбутнього гетьмана. Конкретно йдеться про дружину Олександрю, яка, очевидно, привезла цей записник із Далекого Сходу, та двоюрідну тітку, Марію Васильчикову. Ця думка підтверджується тим, що наступна справа того ж фонду, за № 936, містить листи Павла Скоропадського з далекосхідного театру військових дій за 1904 р., але вже не оригінали, а копії, переписані дружиною та тіткою: “Письма и телеграммы П. П. Скоропадского с театра войны. 1904, 3 апреля – 20 мая. Копия, писанная А. П. Скоропадской и М. А. Васильчиковой”. Це також чорний цератовий зошит розміром 18x21 см, 62 сторінки тексту. Серед листів міститься й копія щоденникового запису (лише початок, датований 9 червня 1904 р.), наявного у попередній справі.

Практика оприлюднення змісту листів у колі друзів та знайомих була досить поширеною за тих часів. Інформації з театру воєнних дій, віддалених на тисячі верст від столиць, були дуже популярними серед петербурзького та московського суспільства. Особливо ж цікавили людей вісті від добре відомих осіб, які вміли й могли написати таке, що не мало жодних шансів потрапити до офіційних повідомлень. Так, тітка Павла Скоропадського О. Олсуф’єва згадувала, що листи племінника з Далекого Сходу нерідко зачитувалися добірному товариству. Можна уявити, що певним чином оприлюднювався і щоденник героя російсько-японської війни, який містив описання реального фронтового побуту, об’єктивні, а часом й ущипливі характеристики фронтової поведінки багатьох знайомих.

Достатньо лише згадати, як характеризував Скоропадський своїх давніх знайомих: “Игнатъев феноменальный хам” (ідеться про однополчанина-кавалергарда гр. О. Ігнат’єва, майбутнього “красного графа”, автора мемуарів “Пятьдесят лет в строю”). Інший кавалергард заслужив на таке: “Звегинцев как все Звегинцевы, способный нахал, приехал хватать ордена, говорят, женится на дочери Жилинского” (генерал-лейтенанта, начальника штабу намісника на Далекому Сході). Була й характеристика такого кшталту: “Казакевич глуп, добр, хочет быть на войне, но остается невредимым; вероятно, потом будет помещиком”. Про свого товариша, корнета кн. О. Урусова, з яким разом навесні 1904 р. подали рапорт про переведення до Діючої армії, написав так: “Умный мальчик, чрезмерно честолюбив и проницателен, умеет разбираться в людях”, маючи на увазі, що той не затримався в Мукдені, а домігся переведення до вже обложеного Порт-Артуру.

Проте найяскравіше охарактеризовано намісника царя на Далекому Сході адмірала Є. Алексєєва: “Наместник на десять голов выше всех его окружающих. Что у него на душе – не знаю, но умен, железной воли и хитер. Европейски образован; широкий полет мысли, не стесняющийся мелочами; вероятно, добр, даже, может быть, слишком, к тем, кто у него служит, и жесток к своим противникам, которых давит, делая вид, что не

замечает; хотя, говорят, никогда никого окончательно не губит. Думаю, либерал, сторонник коренных реформ в государстве; вероятно, тем не менее, в милости у государя, своей пассивностью и корректностью, вероятно, потопил или значительно ослабил престиж Куропаткина у государя; любит созданный им край; думаю, что положение его главнокомандующего без армии сильно не по нутру; в борьбе с Куропаткиным он победит, по крайней мере, в глазах правительства, которого, я убежден, он *viu fort de sou ame* презирает. Изысканно вспылчив, когда щурит глаз, все тем не менее трепещут”. Очевидно, що тут – захоплення близьким спостереженням визначної державної постаті й водночас небажана для об’єктивності висновків поспішність (повсякчас вживається слово – “вероятно”, тобто і сам автор не певен у такій характеристиці). Історичні факти засвідчили, що молодий ординарець практично повністю помилився у своїх поглядах, намісник виявився не мудрим державним діячем, а, навпаки, авантюристом, який недооцінив сили японців⁹. Уже невдовзі з’ясувалося, що він програв боротьбу за першість на Далекому Сході військовому міністрові О. Куропаткіну, адже наприкінці 1904 р. адмірал Є. Алексєєв залишив свій пост.

Проте подібні помилки, які можна пробачити молодій людині, жодним чином не принижують значення новознайденого джерела. Навпаки, це багато свідчить про самого Павла Скоропадського, його погляди на життя. Нарешті, вже на початку щоденника є запис, який дещо зменшує джерельне значення листів до дружини, і, навпаки, збільшує цінність цих записок: “письма мои к жене мало говорят о действительности”. Очевидно, молодому офіцеру доводилося в листах багато про що не писати або ж описувати події не повністю – насамперед задля спокою дружини.

Важлива деталь: після започаткування діаріуша характер листів змінився: вони стали більш загальними, не містили детального описання подій.

Початок 1905 рр. позначився для П. Скоропадського новим призначенням – командиром 5-ї сотні 2-го Читинського козачого полку – та здійсненням найбільшої мрії: на Далекий Схід приїхала його дружина, і більш як місяць вони провели удвох у будиночку на околиці Старого Харбіна. Є всі підстави припустити, що той щоденник, який Павло Скоропадський вів у червні–листопаді 1904 р., разом з Олександрою Скоропадською відбув до Петербурга. І вже немає жодних сумнівів, що знайдений нами у РДАДА примірник записок Скоропадського – це саме він, перший щоденник майбутнього гетьмана періоду російсько-японської війни.

Після від’їзду дружини в березні 1905 р. колишній кавалергард розпочав новий щоденник, знову – в листовній формі: “Обещаю тебе писать все, что будет со мною происходит, все, что я буду видеть и наблюдать, письма мои ты не давай читать [никому], так как буду писать все как бы дневник. Очевидно, при условиях, в которых я нахожусь, мне придется видеть много интересного, много говорить с людьми, стоящими близко к делу войны, наконец, за истекший год войны и я уже приобрел достаточно опыта, для того, чтобы разбираться в большинстве явлений, потому думаю, что все эти письма, совершенно правдивые и беспристрастные, могут со временем [иметь] хоть небольшой интерес, тебе же приятно, я думаю, будет знать, как изо дня в день живет твой старый дурак, который страшно тебя любит и постоянно думает о тебе”¹⁰.

Останні рядки цього листа свідчать, що його автор не зміг дотриматися заявленої форми листа-щоденника. До того ж, це й не міг бути справжній щоденник: події в ньому описувалися з незначною, але суттєвою часовою ретроспективою. У наступному листі Павло Скоропадський зазначив, чому це практично неможливо: “При всем моем желании писать тебе такие письма, которые были бы в состоянии заменить дневник, я пришел к заключению, что это довольно трудно сделать. Так как, несмотря на то, что стараюсь письма мои отправлять с верными людьми, я невольно многое боюсь писать из страха, как бы случайно все мое писание не попало бы не по назначению, затем таких случаев, когда едут в Россию, не бог весть сколько, и мне приходится из-за этого значительно сокращать себе удовольствие чаще тебе писать, что при нынешней моей службе вполне возможно, пока я сижу в вагоне. Ввиду этого, стараюсь по мере возможности быть с тобою вполне правдивым, я, с другой стороны, буду вести дневник с целью многое из того, что представляется неудобным посылать письменно, заносить для памяти в записную книжку. Во всяком случае, будь уверена, что то, что я тебе буду писать, будет всегда верно, и сходиться с дневником”¹¹.

Цей щоденник за 1905 рік, окрім листовного початку, досі лишається невідомим. Відсутня й інформація про те, як довго він вівся, що в ньому фіксувалося.

На нашу думку, виявлений щоденник Павла Скоропадського може стати об’єктом спільного російсько-українського археографічного проекту. До нього доцільно долучити листи до дружини за 1904–1905 рр., які зберігаються в ЦДІАК України, доповнити їх тими листами, копії яких відклались у фондї Ф. Остен-Сакена, але відсутні в Україні, та наявним у ЦДІАК України службовим записником Павла Скоропадського останнього періоду війни (серпень–вересень 1905 р.). Таким чином отримаємо надзвичайно цікаву публікацію документів особового походження з історії російсько-японської війни.

¹ *Осауленко Л., Засєкін В.* Гетьман України Павло Скоропадський: 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року. – Кн. 1. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2003. – 592 с.

² Див. Примітки від редакції до: *Липинський В.* Комунікат // Збірник Хліборобської України. – Т. 1. – Прага, 1931. – С. 23–27.

³ *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських / Переклад з нім. Г. Сварник. – Львів: Літопис, 2004. – 472 с.

⁴ *Скоропадський П. П.* Спогади. – К., 1995. – С. 56.

⁵ Див.: ЦДІАК, ф. 1219, оп. 1, спр. 73, 420, 459; оп. 2, спр. 1040, 1042, 1045–1051, 1707.

⁶ Там само, оп. 2, спр. 163 б, арк. 107.

⁷ Там само, спр. 691, арк. 29, 29 зв.

⁸ Российский государственный архив древних актов: Путеводитель в 4-х тт. – Т. 4. – М.: “Археографический центр”, 1999. – С. 346.

⁹ Див.: *Мартин Кристофер.* Русско-японская война 1904–1905. М.: ЦЕНТРОПОЛИГРАФ, 2003. – С. 85–86.

¹⁰ ЦДІАК, ф. 1219, оп. 2, спр. 692, арк. 1.

¹¹ Там само, арк. 65.